

УДК: 81'373.611:81'367.625:811.581

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.05

*Борсокеева Н.**К. Карасаев атындагы БМУ*

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ АТРИБУТ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТЕРДИН СӨЗ ЖАСОО ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыскача мазмуну

Кытай тилиндеги татаал сөздүн формалдуу-грамматикалык түзүлүшү «көз каранды компоненттердин препозитивдүү жайгашуусу» менен мүнөздөлгөн сөздүк өнүмдүү уңгунун экинчи позициядагы ордун, ал эми кошумча мүчөсүнүн биринчи. Атрибутивдик моделдин этиштери үчүн жаратуу уңгулары “сол валенттүүлүккө” гана ээ болот, башкача айтканда, алар сөзсүз түрдө татаал этиштин экинчи компонентинин абалында болушат да, сол жагына ар кандай бөлүк-вербалдык шилтемелердин уңгу лексемаларын алышат, алар экинчи сабагы болуп эсептелишет. Татаал этиштин маанисинин өзөгүн биринчи кезекте этиштин экинчи компонентным семантикасы түзсө, кыймыл-аракеттин белгилерин билдирген сапаттык негиз кыймыл-аракеттин ар кандай көз караштагы өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: татаал этиштер, сөз жасоонун атрибутивдик модели, баштапкы лексема, сол валенттүүлүк, жалпы сема, субмодель, номинативдик лексема, тактоочтук лексема, этиштик лексема, сапаттык лексема, интенсивдүүлүк.

*Борсокеева Н.**БГУ им. К. Карасаева*

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАННЫХ ПО АТРИБУТИВНОЙ МОДЕЛИ СЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается формально-грамматическая структура сложного слова китайского языка, для которой характерно "препозитивное расположение зависимых компонентов", определяет положение глагольной производящей основы во второй позиции, а дополнительного члена - в первой позиции. Автор статьи считает, что основной производящей основой для глагола, построенного по атрибутивной модели, является второй компонент, в абсолютном большинстве слов от глагольного характера. Если ядром значения сложного глагола является прежде всего семантика второго компонента глагола, то качественная основа, представляющая признаки действия, показывает характеристики действия с разных точек зрения.

Ключевые слова: сложные глаголы, атрибутивная модель словообразования, начальная лексема, левая валентность, общая сема, субмодель, номинативная лексема, наречная лексема, глагольная лексема, качественная лексема, интенсивность.

Borsokeeva N.
BSU named after K. Karasaev

WORD FORMATION STRUCTURE BY VERBS IN CHINESE LANGUAGE, IS FORMED ATTRIBUTIVE MODEL OF ADDITION

Abstract

The formal-grammatical structure of a complex word in the Chinese language, which is characterized by a “prepositive arrangement of dependent components,” determines the position of the verbal productive stem in the second position, and the additional member in the first position. Therefore, we believe that the main producing basis for a verb constructed according to the attributive model is the second component; in the vast majority of words it is of a verbal nature. If the core of the meaning of a complex verb is primarily the semantics of the second component of the verb, then the qualitative basis, representing the signs of the action, shows the characteristics of the action from different points of view.

Keywords: : complex verbs, attributive model of word formation, initial lexeme, left valency, general seme, submodel, nominative lexeme, adverbial lexeme, verbal lexeme, qualitative lexeme, intensity.

Белгилүү кытай жана ата мекендик тилчилер Лу Чживэй, Жэн Сюэлян, Чжан Шоукан, Чжан Вэй, У Чжанкун, Ван Цин, Чен Гуанши сыяктуу илимпоздор этиштин атрибуттук жасалыш моделин өзгөчө белгилешет. Жэн Сюэлян бул моделди сөз жасоонун синтаксистик ыкмасында «компоненттеринин ортосунда аныктоочу байланыштар бар сөздөрдүн жасалышынын модели» деп аныктайт [1, 125, 186-б.].

Чжан Шоуканг бул моделди (“модель менен кошумча жана негизги мүчө”) “Аныктоо модели боюнча түзүлгөн татаал сөздөр - составдык компоненттеринин бири борбордук, негизги, экинчиси борбордук компонентти аныктап, чектеп же толуктап турган сөздөр” деп белгилейт.

Чжан Шоуканг бул этишти жасоо моделинин кошумча компоненттин орду боюнча моделди эки түргө бөлөт: 1) негизгиге предлоодо кошумча компоненти бар модель; 2) негизги нерсеге постпозицияларда кошумча компоненти бар модель [135, 32].

Биздин изилдөөбүздүн объектиси болгон атрибутивдик моделдин этиштери кытай синтаксисинин нормаларына туу-

ра келген атрибутивдик, кошумча компонент негизгинин алдына келгенде биринчи түргө кирет. Орус тил илиминде каралып жаткан модель жөнүндө биринчи болуп А.И. Иванова жана Е.Д. Поливанов, детерминативдик мамилелердин түрүнө ылайык бирдиктердин кошулушу “атрибутивдик-номиналдык инкорпорация” деп аташты [40, 240].

Демек, кытай тилиндеги татаал сөздүн формалдуу-грамматикалык түзүлүшү «көз каранды компоненттердин препозитивдүү жайгашуусу» менен мүнөздөлгөн сөздүк өнүмдүү уңгунун экинчи позициядагы ордун, ал эми кошумча мүчөсүнүн биринчи. Атрибутивдик моделдин этиштери үчүн жаратуу уңгулары “сол валенттүүлүккө” гана ээ болот, башкача айтканда, алар сөзсүз түрдө татаал этиштин экинчи компонентинин абалында болушат да, сол жагына ар кандай бөлүк-вербалдык шилтемелердин уңгу лексемаларын алышат, алар экинчи сабагы болуп эсептелишет [6, 183].

М.В. Софронов мындай этиштер жөнүндө: «Биринчи компонент ... же экинчи компоненти көрсөткөн кыймыл-аракеттин

аткарылыш ыкмасын, же аны коштогон башка кыймыл-аракетти көрсөтөт» деп жазат. Бирок грамматикалык мааниге ээ болгондугуна карабастан, сөздүн экинчи компоненти аркылуу туюнтулган кыймыл-аракетти мүнөздөгөн биринчи компонент, ошентип, тактоочтук кызматта, кыймыл-аракеттин жагдайы деп аталган кызматты аткарат.

Ван Хайфен «Кытай тилиндеги жаңы сөздөрдүн жасалуу жолдорунун анализи» деген макаласында этиш жасоонун атрибутивдик моделинде кошумча беш субмодели аныктайт: этиш + этиш; сын атооч + этиш; тактооч + этиш; аты + этиш; зат атооч + этиш. Кытай окумуштуусу зат атооч + этиштин түрчөсүнө локативдик зат атооч + этишти кошууга болот деп белгилейт [127, 83-94].

Мурда тандалып алынган эки унгулуу этиштерди талам чыгып, атрибутивдик модели төрт негизги подмоделине дагы бирөөнү кошууга болот деп эсептейбиз: сандын этиш менен айкалышы. Татаал этиш ар түрдүү грамматикалык шилтемелердин баштапкы лексемаларынын айкалышуусу аркылуу жасала тургандыгына таянып, атрибутивдик үлгүдөгү этиштердин жасалуу схемасы мындай болот. Төмөнкү аббревиатуралар кабыл алынат: СЛ - сапаттык лексема, ЭЛ - этиштик лексема, НЛ - номиналдык лексема, ТЛ – тактоочтук лексема, С – сан атооч.

Татаал этиштердин маанилик түзүлүшүн изилдеп жатып, кээ бир сөздөрдө экинчи вербалдык компонент өз маанисинде биринчи компонент менен туюнтулган семантикалык белгини камтый турганын белгилей кетүү керек. Ошентип, 高gao «жогорку» лексемасы этиштик компоненттер менен айкалышып, маанисинде бул сема мурунтан эле бар, мисалы, 高昂gao áng «бийик көтөрүү» - «өсүү, көтөрүлүү»; 高攀gáopān "бирөөгө өзүн таңуулоо" - "бир нерсеге жармашуу, өйдөгө чыгуу"; 高升gáoshēng "жогорулатуу" (- "көтөрүлүү; 高☒gāosóng "көтөрүлүү"

- "көтөрүү"); 高抬gāotái «көтөрүү» («жогоруда колдоо, көтөрүү».

横heng "туурасынан кеткен" иероглифинин комплексинин курамына кирген сөздөр 横渡héngdù «дарыяны кечип өтүү» татаал этиштердин составына төмөнкү компоненттери менен кирет: 横亘hénggèn "кесилиш созулуу»; 横溢héngyì "толуп кетүү" ("толуп кетүү жана толуп агып кетүү") жана башкалар.

Жогорудагы сөздөрдүн лексемаларында аларды айырмалоочу конкреттүү семалар менен катар алардын туура айкалышын аныктап, ошого жараша сөздү кабыл алууну, түшүнүүнү жогорулаткан семантикалык диапазондордун жарым-жартылай дал келиши байкалат. Биринчи лексема мааниси туюндуруу жагынан ашыкча эместей сезилет, мында экинчи компонент аркылуу туюнтулган кыймыл-аракеттин ушул өзгөчөлүгүн баса белгилөө, күчөтүү максатын аткарат. Жалпы семанын (же семантикалык компоненттин) болушу татаал этиштин маанисинде ачык же тымызын болушу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандай, татаал этиштин маанисинин өзөгүн биринчи кезекте этиштин экинчи компонентным семантикасы түзсө, кыймыл-аракеттин белгилерин билдирген сапаттык негиз кыймыл-аракеттин ар кандай көз караштагы өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт:

1) интенсивдүүлүк. Мисалы, 激增jì zēng «тез көбөйүү» (кескин + көбөйүү); 狂喜kuángxǐ “жиндидей бактылуу болуу” (жинди + кубанычтуу); 争☒zhēnglùn «кежир талашуу» (күчтүү + талаш); 精☒jīngdù «кунт коюп окуу» (тыкыр + окуу).

2) масштаб. Мисалы, 抛售pāoshòu “чон суроо талапта сатуу” (кенен + сатуу); 广告guānggào "жарнамалоо" (кеңири + маалымат); 散☒sǎn "жайлуу" (кең + кеңейүү); 普及pǔjí "жайылышы" (универсалдуу + жетүү).

3) субъективдүү кабыл алуу. Мисалы, 深信shēnxìn “терең ишенүү” (ишенимдүү + ишенүү); 喧☒xuānào “эркинүү” (куба-

нычтуу + ызы-чуу кылуу, ызы-чуу кылуу); 敷衍 fuyuan "кокусунан иштөө" (акылсыз, келесоо + кыл);

4) тактилдик сезимдер. Мисалы, 干涸 ganhe "катып калуу" (кургак + коюруп калуу).

5) багыт. Мисалы, 退步 tuibu "жаман" (карама-каршы + бурулуш). 外表 waibiao "сырттан көрүнүү" (сырткы + көрүнүү); 偏离 pianli "капталдан түшүү" (кыйшык + нурлануу).

6) аракеттин сапаттык мүнөздөмөлөрү. Мисалы, 增肥 zengfei «семиртүү» (май +

өсүү); 撤走 chezou "эвакуациялоо" (курч, чачыранды + эрийт) жана башка мүмкүн болгон мүнөздөмөлөр.

Ошентип, сапаттык компоненттин сөздүк менен айкалышы татаал этиштердин жасалышынын эң жемиштүү жана актуалдуу подмоделдердин бири болуп саналат, анткени биринчи унгу кыймыл-аракетти ар кыл бурчтан аныктап, тактап турат. Атрибутивдик моделдин 438 этишин түзүүгө 192 сапаттык лексема катышат.

Адабияттар

1. Задоев Т. П. Результативные глаголы в современном китайском языке: дис. . . . канд. филол. наук. / Т.П. Задоев- М., 1955. - 241 с.
2. Иванов А. И., Поливанов Е. Д. Грамматика современного китайского языка. / А.И. Иванов, Е. Д. Поливанов. - М.: Ин-т востоковедения, 1930. - 302 с.
3. Кленин И. Д. Морфемная контракция и ее типы в современном китайском языке / И.Д. Кленин // Вопросы языкознания. - 1975. - № 2. - С. 89-99.
4. Ли Цзиньси, Лю Шижун. Учебные материалы по грамматике китайского языка / Ли Цзиньси, Лю Шижун. - Пекин, 1959. - 595 с.
5. Жэнь Сюэлян. Словообразование китайского языка / Жэнь Сюэлян. - Пекин, 1981. - 290 с.
6. Сунь Фуюань. К вопросу словообразования современного китайского языка / Сунь Фуюань. - Цзинань, 1958. - 74 с.
7. Ван Хайфэнь. Анализ структуры новых слов в китайском языке / Ван Хайфэнь // Преподавание и исследование языка, 1990. - №4. - С. 83-94.